

ДВЕ "РАЗПРАВИЦИ" ЗА БЕСАРАБЕЦА АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ-БАЛАН

РУСИН РУСИНОВ

Бесарабецът Александър Теодоров-Балан, роден в с. Кубей на връх Петковден¹ 1859 г., завършил с усърдие Болградското централно училище, подобно на мнозина други образовани бесарабци, се озовава в майката България непосредно след нейното Освобождение (1878 г.). Страната изпитва остра нужда от образовани млади хора, които да се влеят в администрацията, в просветата, в различните институции. Александър Теодоров е назначен веднага за секретар в окръжния съд. След около година заминава за Прага да учи славянска филология. Завършва със защита на докторска теза и се връща в София (1884 г.), след като за кратко време е посетил и родителите си в Болград. В София е учител, поддиректор на Народната библиотека, преместен е за една учебна година учител в Пловдив, където среща и бъдещата си съпруга — г-ца Юлия Гресо, връща се в София, но вече като началник на средното образование в Министерството на просвещението. Александър Теодоров е сред основателите на Висшето училище (1888 г.) и пръв негов ректор.

Като професор във Висшето училище, по-късно Софийски университет "Св. Климент Охридски", Александър Теодоров-Балан участва много активно и напористо, с убеждение и страст в градежа на българската национална култура. Включва се в уреждането на Софийския университет и в изграждането му като авторитетно образователно, научно и културно средище, подобно на западните университети, намесва се в нормативното уреждане на българския книжовен език и преди всичко на неговия правопис, публикува множество трудове по проблеми на българския език, на литературата и библиографията, ратува за опазване самобитността на книжовния ни език и за повече българщина в градивото му и във функционирането му. Името му се превръща в синоним на родолюбие и безкористно, възрожденско по плам служене на България, на нейния народ и култура.

Научното и гражданското дело на Ал. Т.-Балан съхрани своята жизненост и актуалност и след смъртта му през 1959 г. Без неговите дела нашето езиковедно, нашата литература и култура, нашата библиография биха били по-слаби и по-бедни. Бидейки пряк участник в нашия духовен живот в продължение на седем десетилетия, Балан привлича вниманието на изследователите от различни области на знанието — езиковеди, литературоведи, библиографи, културоведи, историци, социолози, философи и др. Толкова многостранно е неговото научно и културно дело. В тези бележки или “разправици”, както би се изразил самият Балан, ще се спра на два въпроса: презимето “Теодоров-Балан” и някои аспекти на формирането на фамилните имена у българите; мотивите и източниците за формиране на неговия “лични език и слог”.

* * *

До 1922 г. именитият учен официално се нарича и подписва А л е к с а н д ъ р Т е о д о р о в. Със заповед на Министерството на народното просвещение през посочената година му се признава официално презиме Т е о д о р о в - Б а л а н. Само презимето Б а л а н той използва в някои публикации през 80-те години на XIX в., напр. след отзив във в. “Съветник” (бр. 25 от 5 юни 1882 г.) се посочва “Написал А. Балан”, след превода на Константин-Иречекския пътепис “Из Източна Румелия” (Марица, бр. 501 от 28 юни 1883 г.) преводачът е назован също “А. Балан”, в книгописните прегледи на “Периодическо списание” (1885 г. и следв.) авторът им се е подписал “Д-р Балан”. Но официалното име на учения, което се намира и под повечето негови публикации, е Александър Теодоров (в някои случаи съкратено: А. Т.).

Александър Теодоров-Балан е потомък на преселец от Сливен, на когото било дадено прозвището Балан, понеже бил с много светла, почти бяла коса, а и по плът бил много бял². Балан произхожда от Бялан (стб. *вѣланъ*), както Златан, Радан, Душан, със затвърдяване на съгласната пред ятовата гласна, която имала твърде широк изговор в далечното минало в някои области³. Изговорът Балан се е развил от Бялан [Б’алан] (стб. *вѣланъ*) в Балан, а с преместване на ударението — Балан. Този праядо се казвал Стоян. Той бил останал сираче и бил отгледан от чичо си Тодор, поради което и получил презиме Тодоров. Баштата на Александър Теодоров е Стоян, Стоян Мартинов, внук на Стоян Балана, но както съобщава ученият, в данъчни книги в Болград той се пише и Стоян Мартинов Балан⁴. Не се уточняват годините на посочените записи в данъчните книги, но те ще са, предполагам, от втората половина на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., когато се разширява практиката към личното и фамилното име да се добавя и фамилно име. Процесът е бил общобългарски, засегнал е и българското население в гр. Болград, особено търговците и интелегенцията. Общобългарска е и практиката като фамилно име да се използва прозвище в неговата нечленувана форма⁵.

Като ученик в Комрат бъдещият учен е записан А л е к с а н д ъ р С т о я н о в М а р т и н о в, но директорът заменя презимето М а р т и н о в с Ф е о д о р о в. Самият Балан разказва: “Ала един ден иде в клас началникът на училището, — то беше директорът, — па ме изправи и пита: как се именуваш? Отговорих. “Не! каже; твоето име е Феодоров!” И до днес ми е загатно, по какви пътища е дознал той за онова неправилно презиме на прадыа ми Стоян Балан; а с него вече изкарах учението си чак до последно стъпало”⁶. Постъпката на директора, украинец по народност, е могла да има различни подбуди: да спаси хрисимия като момиче ученик от подигравките на другарите, които от Мартинов му казвали “мартышка”, сиреч маймуна; а може би подбудата е била съвсем друга — за фамилно да се вземе презимето на основателя на рода, практика, която е била широко позната сред русите и украинците. Независимо от конкретните подбуди директорът на училището се оказва исторически прав. Фактът може да се тълкува и по-широко: системата на фамилните имена у българите се формира в непосредна връзка и зависимост от практиката у други народи, т. е. чрез фамилните имена българският книжовен език се приобщава към другите книжовни езици. Най-сетне показателни са и формите на презимето: по български Тодоров, по руски Феодоров, а по румънски Теодоров. Това също говори за междуезикови контакти и влияния, особено в условията на диглосия.

Когато Александър Стоянов Мартинов, приел презимето Феодоров, посетил Теодоров, учи в Комрат, някои негови съученици пазят “любопитни презимена”: Манастирли, Караган, Гребенча, Чолак, Чобан, Бояджи, Кованджи, Братанов, Калинков, Шошов и др.⁷ На малкия Александър обаче не е присвоено презимето Балан, въпреки че баштата го е ползвал. Фамилните имена са още нова категория и при избора им няма строго установена традиция в начина на образуването им. Все пак най-масов е бил моделът на фамилни имена с наставка -ов и -ев, която е еднаква и с начина на образуване на бащините имена. По този начин презимената (бащино и фамилно име) са по-добре съгласувани помежду си, но това пък поражда еднообразие в тях. До голяма степен случайни обстоятелства са предопределяли тогава избора на второто презиме, т. е. на фамилното име. Такъв е и случаят с Баланския род — баштата официално се нарича Стоян Мартинов Балан, а синът му — Александър Стоянов Теодоров. Това е свързано и със сферата на употреба на фамилните имена в тогавашните условия — администрацията (училищна, данъчна и др.). Фамилното име не се е дълбоко осъзнавало като означение за принадлежност към даден род или фамилия. Фамилното име повече се е възприемало като наложено от административните порадки и изисквания, а не като означение за принадлежност към род или фамилия, което вече би предопределило по-друго отношение към него — създаване и поддържане на определена самобитност и традиция.

Разсъжденията ми се потвърждават, когато бъдат посочени презимената на

останалите братя на Александър Теодоров. Единият му брат, по-големият, е Георги Теодоров, генерал от пехотата, другият — Мартин Теодоров, бивш кмет на София, третият — Атанас Теодоров, професор в медицинския факултет, четвъртият — Михаил Теодоров Балански, машинен инженер. "Читателят ще се почуди — пише Александър Теодоров — негли, как разнообразно гласят презимената на тия отделни членове от една и съща челяд. Това е българско явление, чийто виновник ще дириме в гражданско-управните форми на дълбокото минало и което ние още не сме надлежно оправили. Нека се даде родословно право на първични, неизвратени с дотегливи наставки -ов или -ев и неизместени от производства от лични имена на баща и деда."⁸ Балан съжالياва, че братята не се уговорили за едно единно фамилно име, което никак не е изненадващо за следосвобожденската ни действителност. Явлението не е напълно преодоляно и в наши дни.

Следователно името на Александър Теодоров-Балан съдържа две фамилни имена: към фамилното име Теодоров е прибавено и Балан. Освен Теодоров-Балан във взаимоотношенията си с други лица той е бил именуван и просто Балан (или Александър Балан). Следващото поколение вече се именува само с коренно Балан, сборно Баланци⁹, срв.: М и л к о Б а л а н, С т а н и с л а в Б а л а н.

* * *

Неведнъж Александър Теодоров-Балан с болка е споменавал за укорите, които са му били отправяни от разни места и от разни лица по повод на речта му, главно писмена. Какви ли не епитети са сподиряли името му, какви ли не присъди — и бесило, и лудница! — са му били отсъждани. Но никакви насмешки или хули, никакви присъди не го отклоняват от избрания път, по който той тръгва в ранни младини и върви докрай, като осъзнава крайностите и заблудите и постепенно се отърсва от тях, но запазва свой "лични език и слог". В предговора към "Българска граматика. Звукословие" (1930 г.), пише: "Знам, че първата дума на българския читател или критик ще бъде против езика на тази книга; и под това съждение ще се засенчи нейното съдържание. Навикнал съм на такава съдба на мои печатни работи. Това обаче не попречи да влязат у нас в книжен обиход десетици думи и изрази, изнесени първом от мене на пазар... Дал съм и на свои корители доказателство, че мога да пиша и по техен език. И ако все пак не вървя по тяхното разбиране за българщина на езика и по техния усет за реч индивидуална и релефна, то е поради нещо по-високо от някаква лична пожявка или от някакво чудато самомнение"¹⁰. Изследвания върху езика и слога (стила) на Александър Теодоров-Балан са правени, макар и да не са изчерпателни¹¹, но не е достатъчно изяснен въпросът за източниците, от които черпи материал за своя "лични език и слог", за да даде път на разбиранията си за българщина в нашия книжен език. Съзнал, че въпросът е важен и ще улес-

ни тези, които ще оценяват езиковото му дело, той сам му дава отговор в автобиографичната "Книга за мене си". Ще си позволя да дам един по-дълъг цитат от посочената книга, тъй като думите му ще бъдат много по-убедителни, отколкото ако ги преразкажа: "А и моят български език, клет и осъждан от кого ли не, прибавяше от себе въздействие да не ме спомнят и там, и тогава, дето и когато другото мое знание би заслужвало зачитане, ако не и предпочитане. Обаче убеждението, под чиито съвети водах и строех аз тоя "свой" език, ми беше толкова свето, че за никакви възможни облаги не дръзвах да го пренебрегна или да го напусна. То се образува у мене от началните драгости над български думи още в гимназиални години, па от възхищението от методи, наблюдавани в Прага у чешки книжевници за строеж и употреба на чешкия книжен език... У чешки писатели съм дознал, как те залягат за "своици" против "чуждици"; как се те ползват от разновидни форми на книжевни или народни думи при строеж на реч, като бдят за благозвучно движение на самогласки и съгласки в срички между свързани думи и за ритъм в движението на сричките назвучни и безназвучни. И обзет от дух за подражание на чехите по български, аз постоянно работех над своята от гимназия носена реч, с основна багра от домашен говор по сливенски тип, за да я упражнявам книженно чиста и правилна. По тоя път достигнал до свой слог, странен и до днес на всички, които смятат и ярват, че само онова е българско и добро, което е тям лично знайно и обичайно"¹².

Както у всеки друг, формирането на книжовната реч у младия Александър Теодоров започва върху основата на домашния му говор, който е от сливенски тип, и продължава чрез разни въздействия (училище, прочитна книжина, обществена среда и пр.), като на определен етап подборът на речевото градиво се поставя или филтрира съзнателно под действието на обществено-езикови принципи, възприети под нечие въздействие.

Домашната Баланова реч започва да се превръща в книжовна по време на ученичеството му в Болградската гимназия, като дебел пласт от нея ляга в основата на речниковото му градиво, налага отпечатък и върху фонетичните и морфологичните особености на книжовната му реч. Повечето от учителите му сами се занимават с книжовна дейност и чрез личната си реч въздействуват в една или друга степен на учениците си. Читателят на "Книга за мене си", както и на други Баланови трудове, с изненада ще узнае, че десетки и десетки думи, използвани от учения, и до днес живеят в говора на жителите на с. Кубей, както и в говора на българското население в Болград. В това ме убедиха бесарабски българи, които учат във Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий".

Когато се намира в чешка среда, Ал. Теодоров е вече донейде подготвен да приеме възгледите на чешки книжевници, имащи непосредно отношение към устройството на чешкия книжен език. Една от летните ваканции по време на студентството си той прекарва, заедно с Ананий Явашев, в едно село, недалече

от Прага, отдаден на "Български народни песни" от братя Миладинови. "Една дебела тетрадка прибираще върху своите страници разни мои бележки от прочит на сборника и от размишления върху думи и изрази, каквито срещах за първи път, или постигах философски да проумявам. Думите из тоя сборник ми дадоха тласък да започна сбирка от листовце за българско-български речник. С такава цел прекарах нататък през ръце комай всички известни до тогава наши сбирки от народни умотворения"¹³. Следователно друга част от народни думи и изрази бъдещият учен усвоява от езика на народните умотворения и преди всичко от сборника на братя Миладинови. В процеса на тази дейност той набира материал и за критика на "Български речник" от Ив. Богоров, статия, в която се опитва да приложи на дело схващанията си за самобитност и българщина в устройството на нашия книжовен език, но явно се е поувлякъл. Сетне постепенно осъзнава крайностите и се отказва от тях, но оставя, съхранява за цял живот основното, принципното: речта му да бъде дълбоко българска и самобитна, като народното градиво се прелива в книжовното. Към такъв строй на речта А. Теодоров се стреми напълно съзнателно, като "с беритба на езиково градиво" запълнял свободното си време.

Ревност към език А. Теодоров носи у себе си още от Болград. Когато непосредно след Освобождението за пръв път идва в България, в Свищов, на път за София, среща случайно македонска бежанка. Нейната реч му прави изключително силно впечатление. "Запазил съм още неизличен спомен от тая среща, защото пръв път слушах македонско наречие, говорено от селянка в гиздава носия, и с такъв усет за хубост в израза, че и сега го соча за пример на дарба в художествен говор с българска реч"¹⁴. Навярно става дума за израза "Това ми е шалче майка ти плела", в който ученият вижда благозвучие и прелест. Благозвучието, за което Балан неведнъж говори и към което се стреми в личния си слог, усвоява пак от народната реч, по-конкретно от македонските български говори, от които са и предлозите "во" и "со", употребявани от учения.

Със сведенията, които А. Теодоров-Балан изнася в "Книга за мене си" за някои страни на своя "лични език и слог", открива пред изследователите възможност да установят с по-голяма сигурност откъде идват думите и изразите, които пропъстрят научната му и делнична реч. Това вече им позволява да обяснят по-пълно и по-конкретно особеностите на неговия език и стил, послужили на едни като предмет за похвала, а на други като предмет за укор.

БЕЛЕЖКИ

¹ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си. Автобиографски спомени и бележки. С., 1988, с. 15.

² Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 18.

³ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 18; М л а д е н о в, Ст. История на българския език. Превод и редакция на проф. д-р Иван Дуриданов от немското издание през 1929 г. С., 1979, с. 96—107; Български етимологичен речник. Том I. А — З. Съставили Вл. Георгиев, Ив. Гълъ-

бов, Й. Заимов, Ст. Илчев. С., 1971, с. 28—29.

⁴ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 18.

⁵ Р у с и н о в, Р. Фамилни имена в съвременния български книжовен език. — В: Помагало по българска морфология. Имена. Съставил П. Пашов. С., 1978, с. 94 — 99.

⁶ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 24.

⁷ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 23.

⁸ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 18.

⁹ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 19.

¹⁰ Б а л а н, А. Т. Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие. С., 1930, с. X.

¹¹ В ъ л ч е в, Б. Особеният стил на Александър Теодоров-Балан. — Бълг. език, 1985, кн. 5, с. 454—460; П а н т е л е в а, Хр. За словотворчеството на акад. Александър Теодоров-Балан.

— Пак там, с. 460—466.

¹² Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 98.

¹³ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 65.

¹⁴ Б а л а н, А. Т. Книга за мене си..., с. 54.